

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ЛАБІНСЬКА СВІТЛАНА МИКОЛАЇВНА

УДК 373.5.015.31:159.947.5(043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ РІВНЯ ДОМАГАНЬ ПІДЛІТКІВ
В УЧБОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі соціальної психології та психотерапії Факультету соціально-психологічних наук та управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Ставицька Світлана Олексіївна,
Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, Факультет соціально-психологічних наук
та управління, завідувач кафедри соціальної психології та
психотерапії.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України,
Бех Іван Дмитрович,
Інститут проблем виховання НАПН України, директор;

кандидат психологічних наук
Чопик Соломія Володимирівна,
Тернопільський національний педагогічний університет імені
Володимира Гнатюка,
доцент кафедри практичної психології.

Захист відбудеться 15 червня 2016 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601.

Автореферат розісланий 12 травня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У зв'язку з реформою освіти в Україні у сучасній освіті та науці все частіше піднімаються питання інтелектуального розвитку особистості. Становлення її інтелекту особливо активно відбувається у підлітковому віці в учбовій діяльності, яка здійснюється в процесі міжособистісних взаємовідносин учнів з учителями та однолітками. Щоб керувати ходом інтелектуального становлення підлітків в учбовій діяльності, необхідно знати особливості їх рівня домагань та психологічні чинники, які впливають на його розвиток. Такий підхід забезпечить допомогу зростаючій особистості у співвіднесенні виникаючих потреб з можливостями їх реалізації в певній життєвій ситуації.

Рівень домагань людини є одним із широко досліджуваних психологічних явищ у зарубіжній психології. Науковці розглядають зазначений феномен переважно у контексті мотивації досягнення. Так, Ф. Хоппе стверджував, що зміна рівня домагань особистості відбувається тільки після стійких повторень позитивного чи негативного результату. На думку К. Левіна, вибір суб'єктом ступеня складності завдання визначається його попереднім досвідом, а переживання успіхів і невдач – ставленням до мети. Досліджуючи вплив мотивації особистості на її рівень домагань, Дж. Френк охарактеризував три основні її потреби, а саме: утримувати домагання на високому рівні, ставити цілі, близькі до реальних та уникати невдач. Представниками теорії мотивації досягнення Д. Аткинсоном, Д. Мак-Клелландом та Х. Хекхаузенем встановлено, що люди, які орієнтовані на досягнення успіху, здатні реально оцінювати свої можливості, успіхи й невдачі і мають адекватний рівень домагань.

Вченими радянської доби обґрунтовувалися взаємозв'язки рівня домагань особистості з її самооцінкою. Згідно якісних та кількісних даних О. А. Серебрякової, нечіткі уявлення суб'єкта про свої можливості роблять його нестійким у виборі мети, зокрема, його домагання різко підвищуються після успіху і, так само, різко падають після невдач. Водночас, Л. В. Бороздіна і О. А. Залученова відмітили, що розбіжності у показниках самооцінки і рівня домагань особистості вказують на її внутрішній дискомфорт і напруженість та проявляються у підйомі рівня тривожності. Рівень домагань підлітків у різних соціокультурних умовах вивчала Л. М. Сулейманова і встановила, що негативні тенденції у розвитку їх самооцінки й рівня домагань найчастіше спостерігаються у тих, які проживають у сільській місцевості. Досліджуючи різноманітні поєднання самооцінки і рівня домагань старшокласників, К. Р. Сидоров констатував, що завищений щодо самооцінки рівень домагань виступає додатковою мотиваційною змінною, котра покращує показники успішності учнів, а знижений їх погіршує.

Українські психологи також робили акцент на зв'язку рівня домагань особистості з її самооцінкою. За науковою позицією Г. І. Меднікової, зазначені феномени виступають єдиним цілим, динамічною системою взаємодії структурних компонентів механізму саморегуляції. Адекватність рівня домагань і самооцінки дитини, як довела О. О. Олійник, визначається через її ставлення до результатів своєї мисленнєвої діяльності та впливає на подальший вибір нею завдання. І. М. Кучманич підкреслила важливість внутрішньосімейних взаємин у розвитку домагань у підлітковому віці.

Рівень домагань особистості зарубіжні та вітчизняні науковці також пов'язують з її психічним здоров'ям (Б. І. Бежанішвілі, Б. В. Зейгарник), особливостями нервової системи (О. М. Капустін), екстраверсією/інтроверсією (Г. Айзенк, О. Г. Мельниченко), вольовою поведінкою (А. К. Єрофєєв), інтелектом (В. К. Гербачевський,

Л. С. Сапожнікова), темпераментом (В. С. Мерлін), тривожністю (Я. Рейковський, С. О. Ставицька), впевненістю (В. А. Іванніков, Е. В. Ейдман), самоповагою (Н. М. Дятленко), статусом серед однолітків (Л. І. Гавришак, Я. Л. Коломинський), ступенем організованості колективу (О. С. Сілаков), типом навчального закладу (О. В. Сьоміна) та ін.

Незважаючи на висвітлення окремих аспектів проблеми, питання чинників розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності не були предметом спеціальних комплексних досліджень учених, тоді як їх напрацювання дадуть нам можливість визначити психологічні чинники, які найсуттєвіше впливають на зазначений феномен.

Актуальність і недостатня розробленість зазначеної проблематики у сучасній психолого-педагогічній теорії й практиці зумовили вибір теми дисертаційного дослідження *«Психологічні чинники розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема входить до плану науково-дослідних робіт кафедри соціальної психології та психотерапії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова й затверджена Вченою радою університету (протокол № 7 від 24 березня 2005 року) та рішенням бюро Ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 8 від 31.10.2006 року).

Мета дослідження полягала в теоретичному та експериментальному вивченні особливостей прояву та психологічних чинників розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності, обґрунтуванні, розробці та апробації на основі отриманих даних програми психологічного супроводу розвитку адекватного рівня зазначеного феномена з урахуванням виявлених чинників.

В основу дослідження було покладено **припущення** про те, що рівень домагань підлітків в учбовій діяльності є недостатнім для повної реалізації їх потенційних можливостей та зумовлюється комплексом психологічних чинників (самооцінкою, впевненістю у собі, мотивацією досягнення успіху, здатністю до ризику, пізнавальним мотивом учбової діяльності, страхом соціальних контактів з учителями та з однолітками, рівнем особистісної тривожності, самоповагою), врахування яких сприятиме розвитку адекватного рівня домагань підлітків та їх особистісному зростанню.

На підставі мети та гіпотези нами були сформульовані такі **завдання дослідження**:

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення проблеми рівня домагань особистості та чинників його розвитку в учнів підліткового віку.
2. Виявити критерії, показники та рівні домагань підлітків в учбовій діяльності.
3. Емпірично дослідити психологічні чинники та їх вплив на зазначений феномен в учнів підліткового віку.
4. Створити модель та обґрунтувати, розробити і апробувати програму психологічного супроводу розвитку адекватного рівня домагань підлітків в учбовій діяльності з урахуванням визначених психологічних чинників, сформулювати методичні рекомендації вчителям, батькам та шкільним психологам.

Об'єкт дослідження – рівень домагань учнів підліткового віку.

Предмет дослідження – психологічні чинники розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали положення психологічної науки про особливості розвитку свідомості та самосвідомості у підлітковому віці (Л. І. Божович, М. Й. Боришевський, Л. С. Виготський, А. І. Липкіна, Г. М. Прихожан,

О. І. Савонько та інші), положення про місце і роль рівня домагань у структурі самосвідомості особистості (І. С. Кон, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, В. В. Столін, П. Р. Чамата, М. І. Чеснокова та інші), уявлення про рівень домагань з позиції динамічного підходу (Т. Дембо, Б. В. Зейгарник, К. Левін, Л. Фестінгер, Ф. Хоппе, М. Юкнат та інші) і в рамках досліджень мотивації досягнення (Дж. Аткинсон, Д. Маклелланд, Х. Хекхаузен та інші), положення про взаємозв'язок між розвитком самооцінки й рівня домагань особистості (М. Й. Боришевський, Л. В. Бороздіна, О. А. Залученова, С. Д. Максименко, Р. В. Павелків та інші), положення про значущість спілкування підлітків з однолітками для розвитку їх рівня домагань (Я. Л. Коломинський, С. В. Кондратьєва), загальні принципи особистісно-орієнтованого підходу (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, С. Д. Максименко та інші), положення про можливість змін окремих властивостей особистості за відносно короткий проміжок часу активними методами навчання (Н. М. Дятленко, Г. І. Меднікова, В. М. Тимошенко, К. Фопель, С. В. Чопик та інші).

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз, порівняння, узагальнення та систематизація психологічної та педагогічної літератури з проблеми дослідження; *емпіричні:* анкетування, бесіди, спостереження, тести, констатувальний та формувальний експерименти; *математико-статистичні:* кореляційний аналіз – за критерієм Спірмена, порівняльний – за t-критерієм Стюдента. Обробку експериментально отриманих даних здійснено за допомогою комп'ютерної програми SPSS (версія – 17.0).

На різних етапах дослідження було використано такі *психодіагностичні методики:* методика дослідження рівня домагань (моторна проба Й. Шварцландера у модифікації Л. В. Бороздіної), методика дослідження рівня домагань і самооцінки (Т. Дембо – С. Л. Рубінштейн у модифікації Г. М. Прихожан), опитувальник Г. М. Казанцевої для дослідження загальної самооцінки, тест-опитувальник «Упевненість у собі» (Л. В. Туріщева), методика діагностики особистості на мотивацію до успіху та невдач (Т. Елерс), методика діагностики здатності до ризику (А. М. Шуберт), методика «Мотивація навчання» (М. В. Матюхіна), тест шкільної тривожності (Б. Н. Філліпс в адаптації Т. Б. Партико, Г. П. Кучерявої), опитувальник Ч. Д. Спілбергера на визначення рівня особистісної тривожності підлітків, методика дослідження самоповаги (Л. В. Туріщева).

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалася на базі загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. № 4 м. Кременця Тернопільської обл. і Бузівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. Київської обл. В експерименті взяли участь 154 підлітки 12 – 14 років (учні 7 – 9 класів).

Дослідження виконувалось у три етапи (пошуковий, дослідницько-експериментальний, узагальнюючий) впродовж 2005 – 2016 років.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

- *вперше* визначено сутність поняття рівня домагань підлітків в учбовій діяльності як їх індивідуальної особливості, яка визначає вибір учнями ступеня складності завдання в цій діяльності на основі оцінки власних можливостей та попередніх досягнень; експериментально досліджено психологічні чинники (самооцінка, впевненість у собі, мотивація досягнення успіху, здатність до ризику, пізнавальний мотив учбової діяльності, страх соціальних контактів з учителями та з однолітками, рівень особистісної тривожності, самоповага) зазначеного феномена; обґрунтовано критерії (здатність висувати мету у відповідності з власними можливостями; вміння

враховувати попередні досягнення при постановці нової мети; здатність проявляти поміркований ризик і докладати зусиль для реалізації запланованого), визначені рівні (адекватний, завищений, занижений) і показники домагань підлітків в учбовій діяльності; створено модель та науково обґрунтовано, розроблено і апробовано програму психологічного супроводу розвитку адекватного рівня домагань учнів підліткового віку в учбовій діяльності;

- *розширено, доповнено та уточнено* уявлення про чинники рівня домагань особистості;
- *набули подальшого розвитку* знання про особливості прояву рівня домагань у підлітковому віці.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що пакет психодіагностичних методик та створена автором програма психологічного супроводу розвитку адекватного рівня домагань підлітків в учбовій діяльності можуть бути використані шкільними психологами, класними керівниками та вчителями-предметниками у навчально-виховній роботі з учнями підліткового віку. Розроблені методичні рекомендації можуть прислужитися шкільним психологам, учителям та батькам як засіб впливу на розвиток окремих властивостей підлітків та налагодження взаємодії з ними. Теоретичні положення та результати експериментального дослідження можуть доповнити зміст навчальних дисциплін «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Психологічна корекція».

Особистий внесок здобувача. У науковій статті «Співвідношення рівня довіри до себе та рівня домагань як адаптивний механізм реалізації творчої особистості» і тезах «Тривожність та рівень домагань підлітків» у співавторстві зі С.О. Ставицькою, статті «Вплив мотивації учіння на становлення рівня домагань підлітків у навчальній діяльності» і тезах «Особливості мотивації навчальної діяльності підлітків» у співавторстві з О.О. Мізерною особистий внесок здобувача полягає в інтерпретації й описі експериментальних даних та формулюванні висновків авторського дослідження (50%).

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні теоретичні положення та результати емпіричного дослідження доповідалися й отримали схвалення на 9 Міжнародних науково-практичних конференціях: «Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків» (Житомир, 2005), «Методологічні засади практичної психології» (Переяслав-Хмельницький, 2008), «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (Рівне, 2008), «Методологія та технології практичної психології в системі вищої освіти» (Київ, 2009), «Актуальні проблеми практичної психології» (Херсон, 2009), «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (Рівне, 2009), «Духовність у становленні та розвитку особистості» (Київ – Суми, 2009), «Актуальні проблеми практичної психології» (Херсон, 2010), «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Київ – Кам'янець-Подільський, 2012); 2 всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість» (Київ, 2006), «Психологічні проблеми сучасності» (Львів, 2010); звітних науково-практичних конференціях викладачів і аспірантів НПУ імені М. П. Драгоманова (2007–2012); засіданнях кафедри соціальної психології та психотерапії Факультету соціально-психологічних наук та управління НПУ імені М. П. Драгоманова (20012–2015).

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в навчально-виховний процес спеціалізованої школи І-ІІІ ст. № 2 з поглибленим вивченням іноземної мови м. Кременця Тернопільської обл. (довідка № 64 від 18.03.2015), Кременецької загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. № 3 (довідка № 50 від 30.03.2015), загальноосвітнього навчального закладу І-ІІІ ступенів «Середня загальноосвітня школа № 6 м. Києва (довідка № 46 від 07.04.2015),

Київської спеціалізованої школи I-III ст. № 28 з поглибленим вивченням англійської мови (довідка № 194 від 10.12.2015).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображено у 18 публікаціях автора, з яких 8 статей у вітчизняних фахових виданнях, 2 – у зарубіжних фахових виданнях, 8 – у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 236 найменувань (22 з яких іноземною мовою), і 7 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 170 сторінках та містить 24 таблиці і 10 рисунків на 15 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 216 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано вибір наукової теми та її актуальність, визначено мету, завдання, об'єкт та предмет дослідження, сформульовано гіпотезу, розкрито методи, визначено наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи, наведено дані щодо апробації та впровадження отриманих результатів, надано інформацію про структуру та обсяг дисертаційного дослідження.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження розвитку рівня домагань підлітків» представлено аналіз наукових підходів до проблеми рівня домагань особистості, викладено основні теоретичні положення щодо сутності феномена та чинників, які впливають на його розвиток.

Теоретичний аналіз психологічної літератури засвідчив, що рівень домагань особистості був предметом досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних психологів. Різноманіття підходів до його вивчення обумовлює наявність істотних відмінностей у визначенні сутності феномена. Зокрема, рівень домагань визначається як вибір цілі, адекватної можливостям особистості й суб'єктивний показник складності вибраної цілі (К. Левін); очікування результатів діяльності (Ф. Хоппе); показник розвитку мотивації досягнення (Дж. Аткинсон, Х. Хекхаузен); потреба людини в певній оцінці й самооцінці (Б. Г. Ананьєв, О. А. Серебрякова); модель самореалізації образу Я, який особистість вважає прийнятним для себе (Я. Л. Коломинський); прагнення до задовільних кількісно-якісних показників діяльності особистості (В. М. Мясіщев) та ін.

Питання рівня домагань підлітків вивчались І. М. Кучманич, Г. І. Медніковою, Л. М. Сулеймановою, В. О. Третьяченко. Розвитку рівня домагань особистості в учбовій діяльності присвячені роботи К. Р. Сидорова, Л. В. Сьоміної, О. В. Сьоміної. Згідно концепції С. П. Тетерук, основні функції рівня домагань особистості в учбовій діяльності полягають у корекції прийнятої мети та завдань, забезпеченні відповідності між вимогами, що ставляться до учня та його реальними можливостями.

На основі узагальнення й порівняння наявних визначень ми розглядаємо *рівень домагань підлітків в учбовій діяльності як їх індивідуальну особливість, яка визначає вибір учнями ступеня складності завдання в цій діяльності на основі оцінки власних можливостей та попередніх досягнень.*

У процесі теоретичного аналізу психологічної літератури з проблеми дослідження нами були виявлені критерії розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності: 1) здатність висувати мету у відповідності з власними можливостями (Л. В. Бороздіна, Г. І. Меднікова, К. Р. Сидоров та ін.); 2) вміння враховувати попередні досягнення при постановці нової мети (В. К. Гербачевський, А. М. Капітонов, Дж. Френк, Х. Хекхаузен та

ін.); 3) здатність проявляти поміркований ризик і докладати зусиль для реалізації запланованого (Н. В. Резанова, С. В. Чопик). Наявність численних досліджень феномена зумовила появу різноманітності класифікацій рівня домагань особистості. Враховуючи різні параметри, у психологічній науці здебільшого виділяють високий, середній та низький (І. Ш. Альошина, В. К. Гербачевський, Н. В. Резанова), реалістичний та нереалістичний (А. М. Капітонов, Р. С. Кулаков), адекватний, завищений та занижений (К. Левін, С. В. Чопик) рівень домагань. Для нашого дослідження ми вважаємо найбільш оптимальною класифікацію домагань за адекватністю та виокремлюємо адекватний, завищений і занижений рівні домагань.

Проблема чинників, які впливають на рівень домагань особистості, представлена у наукових дослідженнях зарубіжних та вітчизняних учених. Зазначається, що розвиток зазначеного феномена обумовлюється впливом соціокультурних та психологічних чинників. До перших науковці відносять місце проживання досліджуваних (Л. М. Сулейманова), стиль сімейного виховання, емоційну близькість батьків з дитиною (І. М. Кучманіч, К. Р. Сидоров), склад сім'ї (М. Розенберг І. С. Кон, Т. І. Пухова), об'єктивну складність навчальних предметів, вимогливість вчителя, тип навчального закладу (О. В. Сьоміна), статус у колективі однолітків (Л. І. Гавришак, Л. М. Прихожан, Т. І. Юферєва Я. Л. Коломинський) та інші. У якості психологічних чинників виступають особливості нервової системи особистості (О. М. Капустін, О. Г. Мельниченко), акцентуації характеру (І. Ш. Альошина), інтелект (В. К. Гербачевський, Л. С. Сапожнікова), вольова поведінка (А. К. Єрофєєв), самооцінка (Л. І. Божович, Л. В. Бороздіна, О. А. Залученова О. В. Зінько, С. В. Чопик), упевненість (В. А. Іванніков, Е. В. Ейдман, Г. В. Іванченко), мотивація досягнення (Дж. Аткинсон, Х. Хекхаузен) та інші.

На основі аналізу окремих емпіричних досліджень та особливостей підліткового віку ми визначили наступні психологічні чинники рівня домагань підлітків в учбовій діяльності: самооцінку, впевненість у собі, мотивацію досягнення успіху, здатність до ризику, пізнавальний мотив учбової діяльності, страх соціальних контактів з учителями та з однолітками, рівень особистісної тривожності, самоповагу. Зазначається, що відповідність рівня домагань і самооцінки як його чинника вказує на здатність особистості правильно співвідносити свої можливості з дійсністю, а рівень домагань – з реальними результатами діяльності. Неузгодженість між цими властивостями особистості за висотою пов'язана з підвищенням особистісної тривожності (Л. В. Бороздіна, О. А. Залученова). Адекватна самооцінка і рівень домагань суб'єкта впливають на його успішність у різних видах діяльності. Найкращим варіантом є дещо завищена самооцінка, що створює «зону розвитку» можливостей учнів підліткового віку (О. В. Зінько).

Виділяючи впевненість особистості як чинник розвитку її рівня домагань, В. А. Іванніков, Е. В. Ейдман та Г. В. Іванченко підкреслили, що наявність незначної невпевненості свідчить про адекватність відображення учнем труднощів майбутньої діяльності, в той час як при завищеній чи заниженій упевненості спостерігається неадекватність рівня домагань. Упевнені підлітки, які поважають себе, на думку Н. М. Дятленко, частіше демонструють адекватний рівень домагань, а успіх при досягненні цілей підвищує їх самоповагу. Представниками теорії досягнення Дж. Аткинсоном та Х. Хекхаузенем доведено, що рівень домагань особистості детермінує мотивація досягнення та здатність до ризику. Так, учні з перевагою мотиву досягнення успіху обирають середні та складніші завдання, проявляючи помірну здатність до ризику, в той час як мотивована на уникнення невдачі особистість схильна до екстремальних виборів,

надто ризикуючи або проявляючи надмірну обережність. Пізнавальний мотив як психологічний чинник рівня домагань підлітків А. К. Маркова, Т. О. Матіс, О. Б. Орлов розглядали як сильний мотиваційний фактор та їх уміння вчитися, де активність і наполегливість стимулюються педагогічним впливом та внутрішніми прагненнями учнів.

Психологічними чинниками, що здійснюють негативний вплив на розвиток рівня домагань підлітків в учбовій діяльності, виступають висока особистісна тривожність учнів (Я. Рейковський, Б. Сміт, Р. Тіван) та страх соціальних контактів з учителями та з однолітками, який зумовлює підвищену шкільну тривожність (О. В. Казаннікова, Г. М. Прихожан, С. О. Ставицька). Тривожність підлітків і їх страх на уроках перешкоджають розвитку мотивації та зумовлюють появу афективних реакцій. Афективні реакції на успіх полягають у відмові учня від складної діяльності, бажанні зберегти досягнуте. Страх невдачі змушує підлітка уникати завдань, де його компетентність може піддаватися сумнівам. Афективні реакції на невдачу проявляються у відмові учня визнати свою поразку (Н. О. Кордунова).

Водночас, проаналізовані нами дослідження засвідчили, що вчені розкривають окремі аспекти впливу чинників на розвиток рівня домагань учнів підліткового віку побіжно, при вивченні інших проблем, тоді як цілеспрямоване дослідження психологічних чинників рівня домагань в учбовій діяльності підлітків не проводилось. Реформування середньої освіти, імплементація в освітньому процесі нових підходів, технологій і об'єму знань зумовлюють психологічне обґрунтування ефективності цих процесів через активізацію особистісного потенціалу учнів, у тому числі розвиток рівня домагань. Вищевизначені положення були покладені в основу емпіричного вивчення особливостей прояву та психологічних чинників рівня домагань підлітків в учбовій діяльності.

У другому розділі «Емпіричне дослідження розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності» висвітлено організаційно-методичні основи емпіричного дослідження, представлено аналіз результатів констатувального експерименту щодо виявлення особливостей прояву та психологічних чинників зазначеного феномена.

Завданнями констатувального експерименту були: 1) визначення наявного рівня домагань учнів підліткового віку; 2) з'ясування особливостей його прояву після успіху/невдач; 3) визначення специфіки розвитку рівня домагань підлітків з різних навчальних дисциплін (іноземна мова, алгебра, географія, фізичне виховання); 4) виявлення особливостей прояву психологічних чинників рівня домагань підлітків в учбовій діяльності та їх впливу на зазначений феномен.

За узагальненими результатами констатувального експерименту на основі обґрунтованих при здійсненні теоретичного аналізу критеріїв були визначені наступні рівні розвитку домагань підлітків в учбовій діяльності та дана їх психологічна характеристика.

Адекватний рівень властивий для 46,10% учнів підліткового віку, які добре знають свої слабкі і сильні сторони, проте інколи занижують позитивні якості, вони обирають завдання, що відповідають їх можливостям або дещо перевищують їх; після позитивних результатів учбової діяльності ставлять перед собою вищі, проте реальні цілі, а у випадку невдач аналізують свою поведінку і роблять адекватні висновки; такі підлітки надають перевагу зваженому ризику, мотивовані на успіх та проявляють активність у досягненні своєї мети. *Завищений рівень* домагань притаманний для 22,73% підлітків, які переоцінюють свої здібності; ступінь складності завдання не відповідає їх реальним можливостям; після невдач, як і після успіху, вони ставлять перед собою ще складніші

завдання, рідко аналізують свою поведінку в ситуації успіху та невдачі; схильні до надмірного ризику, висувають недосяжні цілі, невдача при реалізації яких не викликає сильних хвилювань, оскільки її причину бачать у зовнішніх обставинах, а не в собі, вони спрямовані на успіх, проте не завжди докладають достатньо зусиль для досягнення своїх високих цілей. *Занижений рівень* мають 31,17% підлітків, які нечітко усвідомлюють власні позитивні якості, схильні до надмірної самокритики та самоприниження. Вони рідко враховують свої можливості, висуваючи цілі в учбовій діяльності; часто допускають ті ж помилки, оскільки лише іноді аналізують попередні досягнення, позитивні результати в учбовій діяльності пояснюють випадковими обставинами і після успіху залишають рівень домагань без змін або знижують його; дуже обережні у виборі завдань, надають перевагу тим, в успіху яких вони упевнені, спрямовані на уникнення невдач, не вміють планувати власну діяльність для реалізації поставлених цілей.

Загалом, як виявлено, підлітки більше схильні до заниження рівня домагань, аніж до його завищення, причому відсоток респондентів із заниженим рівнем зростає з 7 по 9 клас (7кл. – 18,52%, 8кл. – 34,00%, 9кл. – 42,00%). Така тенденція вказує на перебільшене уявлення семикласників про власні якості та невміння співвіднести їх зі своїми прагненнями, що має результатом переважання завищеного рівня домагань над заниженим. Протилежна тенденція спостерігається у дев'ятикласників, які більш самокритичні у пред'явленні вимог до себе та надто обережні у виборі завдань.

За узагальненими результатами дослідження було констатовано, що більшість підлітків адекватно реагують на успіх та невдачу в учбовій діяльності, підвищуючи рівень складності завдання після позитивного результату та знижуючи його після невдачі. Вибір учнями легшого завдання після успіху вказує на їх невпевненість, надмірну обережність, невисоку самооцінку та прагнення недопустити ще більшого її зниження, в той час як підвищення рівня домагань при невдачі свідчить здебільшого про самовпевненість досліджуваних, їх небажання визнати невдачу як результат власного недопрацювання.

Існують відмінності в особливостях прояву рівня домагань підлітків з різних навчальних дисциплін (англійська мова, алгебра, географія, фізичне виховання). Так, в учнів відзначається високий рівень домагань найчастіше з фізичного виховання і значно рідше – з алгебри. Досліджувані пояснюють це складністю та важливістю навчальної дисципліни, зокрема, легкі предмети сприяють висуванню високих цілей, в той час як важливі, але складні предмети зумовлюють здебільшого середній та низький рівень домагань.

У ході констатувального експерименту ми визначили показники за виокремленими нами у процесі теоретичного аналізу психологічними чинниками розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності. Аналіз результатів дослідження самооцінки підлітків як психологічного чинника їх рівня домагань показав, що майже половина учнів має адекватну самооцінку, обирає завдання відповідно до власних можливостей, реагує на успіх підвищенням домагань, а на невдачу – їх зниженням. Для 27,27% досліджуваних, які проявили завищений рівень, характерне переоцінювання власних здібностей у зв'язку з їх самовпевненістю та відсутністю аналізу своїх дій. У них проявляється зверхність, прагнення звертати на себе увагу. Вони переконані у власній правоті, зорієнтовані на допомогу ззовні, часто беруться за непосильні завдання і зазнають невдач. У 25,32% досліджуваних виявлена тенденція до заниження самооцінки. Ці учні надають перевагу легким завданням, бояться невдач, вони сором'язливі, невпевнені у собі, надто самокритичні й тривожні, пасивні в учбовій діяльності, для них властива неадекватна

реакція на досягнуті результати та невдачі в учбовій діяльності й особистісній взаємодії з оточуючими.

Негативний вплив на розвиток рівня домагань підлітків здійснює низький (19,48%) рівень їх упевненості у собі, у той час як середній (68,83%) та високий (11,69%) рівень сприяють більш об'єктивному вибору ступеня складності завдання. Упевнені підлітки мають авторитет серед однокласників, краще і швидше засвоюють матеріал, запитують про незрозуміле, не хвилюються про те, як вони виглядають у цей момент. Невпевнені учні бояться висловити власну точку зору, заздалегідь вважаючи її невдалою, рідко піднімають руку, навіть якщо знають правильну відповідь, спрямовані на уникнення невдач і обирають легкі завдання, болісно переживають невдачі.

Дані констатувального експерименту дозволяють стверджувати, що більшість підлітків орієнтовані на досягнення успіху в учбовій діяльності (дуже високий рівень – 14,94%, помірно високий – 44,81%, середній – 37,66%). Для них характерні впевненість, позитивне ставлення до себе, вміння вчитися на помилках, вибір середніх та дещо складних завдань, активність на уроках, середня та висока шкільна успішність. Низьку мотивацію досягнення успіху виявлено у досліджуваних (2,60%), яким властиве побоювання отримати негативний результат, тому обираються легкі завдання. Водночас, домінування мотивації уникнення невдачі притаманне для підлітків з високим (20,78%) та дуже високим (7,79%) рівнем. Решта досліджуваних мають середню (51,30%) та низьку (20,13%) мотивацію. Підлітки, які спрямовані на уникнення невдач, несхильні до ризику, мають низьку самооцінку, не вірять у можливість досягти успіху, обирають легкі завдання, де непотрібно докладати значних зусиль для отримання позитивної оцінки, або ж, навпаки, проявляють надмірний ризик, обираючи завдання, які перевищують їх можливості, що зменшує хвилювання цих учнів у випадку невдач.

За результатами дослідження здатності підлітків до ризику було констатовано переважання середнього рівня, що відображає розуміння ними труднощів завдання, яке вони мають намір виконати. Ці учні не дали своїй тривожності чи самовпевненості взяти верх над їх поміркованістю у виборі завдань. Водночас, 44,81% досліджуваних є надто обережними у виборі завдань. Вони надають надто великого значення шкільній оцінці, обирають середні завдання, де докладають менше зусиль і частіше досягають успіху порівняно із завданнями підвищеної складності. Їх рівень домагань є нижчим за реальні можливості. У 28,57% підлітків виявлена схильність до надмірного ризику. Для них притаманна самовпевненість щодо власних здібностей, вони рідко аналізують труднощі, які виникають у процесі досягнення мети, та завищують свій рівень домагань.

Чинником, який стимулює підлітків ставити нові реальні цілі в процесі учбової діяльності, виступає пізнавальний мотив, домінування якого зафіксовано у 21,52% підлітків. Ці учні менше орієнтуються в учбовій діяльності на оцінку, їх зусилля спрямовуються на набуття знань, необхідних для досягнення намічених цілей.

Якісний та кількісний аналіз вивчення особистісної тривожності підлітків як психологічного чинника їх рівня домагань показав, що половина досліджуваних демонструють середній рівень. Обираючи нове завдання, вони враховують свої попередні досягнення, аналізують шанси на успіх та висувають реальні цілі. Підлітки, у яких констатовано низький рівень тривожності (3,90%), мають оптимістичний погляд на життя, легко долають виникаючі проблеми, їх рівень домагань є дещо вищим за їх можливості. Високий рівень особистісної тривожності досліджуваних (44,81%) здійснює негативний вплив на розвиток їх рівня домагань, провокуючи неадекватну реакцію на успіх та невдачу.

Ці учні проявляють надмірну обережність в учбовій діяльності і занижують свій рівень домагань або взагалі відмовляються від виконання завдання.

Іншим негативним чинником розвитку рівня домагань підлітків є страх соціальних контактів з учителями (18,99%). Учням, яким властивий цей страх, важко відповідати біля дошки, вони можуть розгубитися і не дати правильну відповідь навіть на легке запитання, оскільки побоюються судження вчителя про їх результати та надають оцінці вчителя надто великого значення. Страх соціальних контактів підлітків з однолітками (15,19%) породжує сумніви, занижене уявлення про свої здібності та перешкоджає учням братися за завдання відповідно до власних можливостей.

Дослідження самоповаги як чинника рівня домагань показало наявність високого рівня у 68,18% підлітків, середнього – у 30,52%. Ці підлітки вірять у себе і в те, що зможуть подолати свої недоліки. Вони самостійні і менше піддаються навіюванню, часто ставлять високі цілі, досягнення яких підкріплює їх віру в себе. Низький рівень самоповаги продемонстрували 1,30% респондентів. Вони болісно реагують на критику та невдачі. Ставлячи перед собою мету, ці учні не особливо сподіваються на успіх, оскільки вважають, що у них немає для цього необхідних здібностей та можливостей.

Застосування кореляційного аналізу для виявлення специфіки впливу психологічних чинників на вибір підлітками ступеня складності завдань дало можливість встановити, що їх рівень домагань (за пробою Й. Шварцландера) корелює із загальною самооцінкою ($r=0,177$; $p=0,046$) та пізнавальним мотивом ($r=0,187$; $p=0,033$). Старші учні висувують нижчий рівень домагань ($r=-0,258$; $p=0,001$). Рівень домагань підлітків (за Т.Дембо-С.Л.Рубінштейн) корелює з ширшим колом психологічних чинників, а саме: з самооцінкою ($r=0,739$; $p=0,000$), впевненістю ($r=0,175$; $p=0,043$) здатністю до ризику ($r=0,502$; $p=0,000$), пізнавальним мотивом ($r=0,476$; $p=0,000$), самоповагою ($r=0,229$; $p=0,006$). Встановлено, що підлітки, які в учбовій діяльності орієнтуються на досягнення успіху ($r=-0,215$; $p=0,018$), схильні висувати більш високий рівень домагань, ніж учні, які прагнуть уникнути невдачі, хоч і не зафіксовано статистично значущого зв'язку з мотивацією уникнення невдач. Виявлено зв'язок рівня домагань з чинниками, які мають негативний вплив на його розвиток, зокрема, з особистісною тривожністю ($r=-0,191$; $p=0,025$), страхом соціальних контактів з учителями ($r=0,282$; $p=0,002$) та з однолітками ($r=0,388$; $p=0,000$).

Узагальнення результатів емпіричного дослідження вказує на те, що розвитку адекватного рівня домагань підлітків в учбовій діяльності сприяють такі психологічні чинники: адекватна самооцінка, впевненість у собі, мотивація досягнення успіху, помірна здатність до ризику, пізнавальний мотив учбової діяльності, низький показник особистісної тривожності та відсутність страхів, пов'язаних із ситуаціями контакту з учителями та однолітками, самоповага. Водночас, наявність майже у половини досліджуваних неадекватного (завищеного чи заниженого) рівня домагань зумовлює необхідність пошуку шляхів розвитку адекватних домагань в учбовій діяльності підлітків, а виявлені чинники дають можливість побудувати програму психологічного супроводу феномена з урахуванням визначених чинників.

У третьому розділі «Програма психологічного супроводу розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності» представлено теоретичні засади побудови формульованого експерименту, змістові та процесуальні аспекти розвитку адекватного рівня домагань підлітків в учбовій діяльності, проаналізовано кількісні та якісні результати апробації програми психологічного супроводу, сформульовано методичні рекомендації вчителям, шкільним психологам та батькам щодо впливу на зазначений феномен та його

психологічні чинники.

Теоретичною основою формувального експерименту стали загальні принципи особистісно-орієнтованого підходу до розвитку особистості учнів підліткового віку (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, В. В. Давидов, С. Д. Максименко та ін.); положення про місце і роль рівня домагань у структурі самосвідомості особистості (Л. С. Виготський, М. І. Боришевський, Г. С. Костюк, І. С. Кон, О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн та ін.); положення про значущість спілкування підлітків з однолітками для розвитку їх рівня домагань і самооцінки (Я. Л. Коломинський, С. В. Кондратьєва); дослідження про можливість змін виявлених психологічних чинників розвитку рівня домагань за відносно короткий проміжок часу активними методами навчання (Н. М. Дятленко, Г. І. Меднікова, В. М. Тимошенко, К. Фопель, С. В. Чопик).

Враховуючи вказані вище теоретичні положення та дані констатувального експерименту, ми розробили модель (рис. 1) і програму «Психологічного супроводу розвитку адекватного рівня домагань підлітків в учбовій діяльності». Програма передбачала роботу як з учнями, так і з їх найближчим оточенням – батьками, вчителями, шкільним психологом. Її метою був розвиток адекватного рівня домагань підлітків в учбовій діяльності шляхом впливу на його психологічні чинники. Досягнення поставленої мети здійснювалось через реалізацію наступних завдань: розкриття чинників негативного впливу на зазначений феномен, визначення можливих дій учнів щодо їх усунення та актуалізації тих, що сприяють розвитку адекватного рівня домагань в учбовій діяльності, надання допомоги підліткам у пізнанні себе, створення умов для формування їх позитивного ставлення до себе та однокласників, відпрацювання навичок позитивної взаємодії учнів у класному колективі, розвиток їх упевненості та адекватної самооцінки, усвідомлення підлітками важливості власних дій для досягнення бажаного результату, вироблення навичок постановки адекватних високих цілей, вміння планувати власну діяльність для реалізації задуманого. З метою виявлення ефективності розробленої програми нами були сформовані дві групи – експериментальна та контрольна. Контрольна група включала 21 підліток. Експериментальна група складалася з двох підгруп по 10 і 12 підлітків, загальна кількість групи – 22 підлітки.

Основним засобом у роботі з підлітками став психологічний тренінг, програма якого включала 16 занять, що проводились один раз на тиждень, тривалістю 60 хвилин. Змістові лінії тренінгу передбачали здійснення впливу на психологічні чинники рівня домагань учнів. Під час занять, спрямованих на розвиток адекватної самооцінки та підкріплення самоповаги підлітків, перевага надавалася таким методичним засобам, як міні-тренінг позитивної взаємодії членів класного колективу (вправи «Дім», «Костюм з газети», «Намальований діалог» та ін.), елементи ігрової терапії (ігри «Копилка гарних вчинків», ««Валізи», «Психологічна біржа» та ін.), бесіди («Моє право на статус», «Я і мої друзі» та ін.), виховні години («Я у світі дорослих», «Пізнаючи себе, пізнаю інших» та ін.), залучення учнів до самоаналізу та взаємооцінювання. Заняття щодо зниження у підлітків показників особистісної тривожності та страху соціальних контактів з учителями та однолітками передбачали застосування психогімнастики (вправи «Непотрібне продишайте», «Дотягнутись до сонця»), медитації (вправа «Корабель»), бесід («Я і мої тривоги», «Моя поведінка в ситуації неуспіху»), вправ, спрямованих на усунення в учнів стану тривоги («Проте», «Налаштування на позитивний емоційний стан» та ін.).

Рис. 1. Модель розвитку адекватного рівня домагань підлітків в учбовій діяльності

З метою підвищення впевненості підлітків у собі застосовано елементи ігротерапії (вправи «Примірювання ролей», «Використання ролі» та ін.), моделювання ситуацій, заохочення та підтримка учнів. Робота з підлітками щодо посилення пізнавального мотиву їх учбової діяльності й розвитку мотивації досягнення успіху включала наступні засоби: застосування педагогічних прийомів (емоційність мови вчителя, цікавість викладання матеріалу, індивідуальний підхід до учнів, творчі завдання, рольові ігри, робота в групах, співпраця з сильнішим учнем, створення ситуацій успіху для невпевнених підлітків), заохочення, похвала, конкурс «Найкращий учень місяця», вправи на правильне формулювання цілей («Що хочу і що можу», «Ціна успіху», «Цілі учбової діяльності», «Мій рівень домагань» та ін.), створення малюнків на тему «Карта майбутнього», «Веселка», «Я-реальний – Я-ідеальний». Щоб розвинути в учнів підліткового віку здатність проявляти поміркований ризик відпрацьовувались навички самоаналізу, застосовано прийом поетапного виконання завдання, круглий стіл «Я відповідаю за свої вчинки».

Впровадження моделі передбачало проведення бесіди з батьками «Моя доросла дитина» для забезпечення підтримки набутих підлітками за час тренінгу змін в межах їх найближчого оточення. Міні-тренінг «Моя дитина – підліток: пошуки взаєморозуміння», лекції, консультації, ігротерапія, спільне проведення виховних годин, свят, вечорів відпочинку з підлітками мали на меті збільшення кількості часу, який батьки проводили з дітьми, наповнення його новим змістом, залучення їх до активної позитивної взаємодії, поглиблення стосунків між батьками та дітьми. У рамках роботи з учителями та шкільним психологом проводились лекторії «Роль учителя у розвитку особистості учня підліткового віку», «Особливості спілкування вчителя з підлітком», семінар-практикум з психологами «Підліток та його оточення», майстер-клас «Розвиваємо позитивне ставлення до себе», години обміну досвідом, круглий стіл «Оптимальні шляхи розв'язання конфліктів з підлітками», дискусії «Підліток: виховання батогом чи пряником?», «Як подолати підліткову кризу?».

Ефективність здійсненого впливу проявилась у зміні розподілу досліджуваних за рівнями прояву психологічних чинників рівня домагань. Так, збільшилась кількість підлітків з середньою та високою самооцінкою, зросли показники їх впевненості у собі, майже вдвічі збільшився відсоток учнів з помірно високою мотивацією досягнення успіху в учбовій діяльності, натомість частка досліджуваних з високою мотивацією уникнення невдач суттєво зменшилась, зафіксовано зменшення показників низького та збільшення середнього рівня здатності до ризику, знизилася особистісна тривожність підлітків, дещо збільшились кількісні показники їх самоповаги (табл.1).

Після проведення формульованого експерименту також відмічено збільшення відсотка підлітків експериментальної групи з 18,18% до 31,82%, для яких пізнавальний мотив як психологічний чинник розвитку їх рівня домагань виступає одним з домінуючих мотивів їх учбової діяльності. Зафіксовано зниження кількісних показників страху соціальних контактів досліджуваних з учителями з 31,82% до 18,18% й однолітками з 27,27% до 13,64%.

Для статистичної перевірки значущості відмінностей у контрольній та експериментальній групах по закінченню формульованого експерименту було обчислено емпіричне значення t-критерію Стьюдента. У контрольній групі статистично значущих відмінностей встановити не вдалось.

Кількісні показники розвитку психологічних чинників рівня домагань підлітків до і після проведення формувального експерименту (у %)

Рівні	Групи досліджуваних			
	Експериментальна група (n=22)		Контрольна група (n=21)	
	До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.
<i>Динаміка показників самооцінки</i>				
Низький	18,18	4,55	19,05	19,05
Середній	13,64	45,45	19,05	23,81
Високий	36,36	40,91	28,57	28,57
Дуже високий	31,82	9,09	33,33	28,57
<i>Динаміка показників впевненості</i>				
Низький	40,91	22,73	38,10	42,86
Середній	45,45	59,09	52,38	42,86
Високий	13,64	18,18	9,52	14,28
<i>Динаміка показників мотивації досягнення успіху</i>				
Низький	9,09	4,55	0,00	4,76
Середній	50,00	27,27	47,62	42,86
Помірно високий	31,82	59,09	38,10	33,33
Дуже високий	9,09	9,09	14,28	19,05
<i>Динаміка показників мотивації уникнення невдач</i>				
Низький	13,64	18,18	19,05	19,05
Середній	45,45	59,09	52,38	47,62
Високий	36,36	18,18	23,81	28,57
Дуже високий	4,55	4,55	4,76	4,76
<i>Динаміка показників здатності до ризику</i>				
Надто обережні	22,73	13,64	19,05	19,05
Середній	63,63	68,18	61,90	66,67
Схильні до ризику	13,64	18,18	19,05	14,28
<i>Динаміка показників особистісної тривожності</i>				
Низький	0,00	18,18	9,52	14,28
Середній	59,09	54,55	47,62	38,10
Високий	40,91	27,27	42,86	47,62
<i>Динаміка показників самоповаги</i>				
Низький	0,00	0,00	0,00	0,00
Середній	40,91	36,36	57,14	57,14
Високий	59,09	63,64	42,86	42,86

В експериментальній групі виявлено статистично значущі відмінності в рівнях прояву самооцінки підлітків ($t=2,328$, $p\leq 0,05$), їх впевненості у собі ($t=-3,234$, $p\leq 0,05$), мотивації досягнення успіху ($t=-2,499$, $p\leq 0,01$) та уникнення невдач ($t=2,731$, $p\leq 0,01$), пізнавального мотиву ($t=-4,273$, $p\leq 0,05$), страху соціального контакту з учителями ($t=3,627$, $p\leq 0,01$) та з однолітками ($t=3,343$, $p\leq 0,01$), особистісної тривожності ($t=11,796$, $p\leq 0,01$).

Зміни у рівнях прояву здатності учнів до ризику ($t=-1,793$, $p\leq 0,05$) та самоповаги ($t=-1,273$, $p\leq 0,05$) не є статистично значущими, однак спостерігається тенденція до їх підвищення.

У результаті нашого впливу на психологічні чинники у підлітків зафіксовані позитивні зрушення у рівнях прояву їх домагань в учбовій діяльності. Так, суттєво збільшився відсоток учнів з адекватним рівнем (з 31,82% до 59,09%) та зменшився із завищеним (з 36,36% до 22,73%) і заниженим (з 31,82% до 18,18%) рівнем домагань.

Ефективність впровадження програми проявляється не лише в збільшенні адекватності рівня домагань підлітків в учбовій діяльності та зміні рівнів розвитку його психологічних чинників, а й у якісних змінах поведінки учнів. Підлітки відзначають, що стали більш позитивно ставитись до себе та один до одного, покращилось взаєморозуміння між учнями класу, налагодились стосунки з учителями та батьками, учні навчилися знаходити позитивний вихід з різних ситуацій, стали більш упевненими у собі. Після проведення тренінгу в досліджуваних підвищився інтерес до учбової діяльності, вони стали ретельніше готувати домашні завдання, підвищилась їх активність на уроці та шкільна успішність. Підлітки стали частіше орієнтуватись на досягнення успіху в учбовій діяльності, проявляючи здебільшого середній та помірно високий рівень мотивації на успіх. Зменшились випадки їх необдуманого ризику чи надмірної обережності в учбовій діяльності, учні навчилися розмежовувати реальні та ідеальні цілі, аналізувати свої можливості та результати учбової діяльності, складати план дій для досягнення поставленої мети.

Отримані дані дозволили сформулювати рекомендації для батьків, учителів та шкільних психологів, спрямовані на розвиток психологічних чинників та адекватного рівня домагань підлітків в учбовій діяльності.

В цілому проведене дослідження підтвердило гіпотезу та дозволило сформулювати загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та експериментальне дослідження психологічних чинників розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності, що виявилось у визначенні теоретичних підходів до проблеми, обґрунтуванні сутності поняття «рівень домагань підлітків в учбовій діяльності», критеріїв, рівнів і показників прояву зазначеного феномена, виявленні психологічних чинників та їх впливу на рівень домагань підлітків, створенні психологічної моделі, розробці й апробації програми психологічного супроводу, яка включає засоби та прийоми розвитку адекватного рівня домагань підлітків в учбовій діяльності, формулюванні рекомендацій для батьків, учителів та шкільних психологів з розвитку зазначеного феномена та його психологічних чинників.

1. Рівень домагань є складним поняттям і має різні тлумачення залежно від інших характеристик особистості, у зв'язку з якими він розглядається. У зарубіжній психології рівень домагань суб'єкта науковці пов'язують з мотивацією досягнення, вчені радянської доби і вітчизняні психологи досліджували зв'язок рівня домагань особистості з її самооцінкою та іншими психологічними утвореннями. У нашому дослідженні ми розглядаємо рівень домагань підлітків в учбовій діяльності як їх індивідуальну особливість, яка визначає вибір учнями ступеня складності завдання в цій діяльності на основі оцінки власних можливостей та попередніх досягнень. Основні функції рівня домагань підлітків у процесі учбової діяльності полягають у корекції прийнятих цілей, їх

уточненні та забезпеченні відповідності між вимогами, що висуваються до учнів у конкретній ситуації, та їх реальними можливостями. А тому розвиток у підлітків адекватного рівня домагань, який співвідноситься з їх досягненнями в учбовій діяльності, сприятиме самореалізації учнів у цій діяльності.

Соціокультурними чинниками рівня домагань підлітків виступають наступні: місце проживання досліджуваних, стиль сімейного виховання, емоційна близькість батьків з дитиною, склад сім'ї, об'єктивна складність навчальних предметів, вимогливість вчителя, тип навчального закладу, статус у колективі однолітків. Психологічними чинниками є особливості нервової системи учнів, акцентуації характеру, інтелект, волюва поведінка, самооцінка, впевненість, самоповага, тривожність, мотивація досягнення.

2. Обґрунтовано критерії рівня домагань (здатність висувати мету у відповідності з власними можливостями; вміння враховувати попередні досягнення при постановці нової мети; здатність проявляти поміркований ризик і докладати зусиль для реалізації запланованого), на основі яких визначені адекватний, завищений і занижений рівні.

Адекватний рівень домагань підлітків в учбовій діяльності характеризується їх знанням своїх слабких і сильних сторін, учні обирають завдання середньої або підвищеної складності у відповідності з реальними можливостями; адекватно реагують на успіх та невдачу; надають перевагу зваженому ризику, мотивовані на успіх та проявляють активність у досягненні своєї мети.

Завищений рівень домагань притаманний підліткам, які переоцінюють свої реальні здібності, ступінь складності завдання не відповідає їх реальним можливостям; після невдач, як і після успіху, вони ставлять перед собою ще складніші завдання, рідко аналізують свою поведінку в ситуації успіху та невдачі; схильні до надмірного ризику, висувають недосяжні цілі, спрямовані на успіх, проте не завжди докладають достатньо зусиль для досягнення своїх високих цілей.

Занижений рівень домагань властивий групі підлітків, які нечітко усвідомлюють свої позитивні якості та схильні до надмірної самокритики. Це невпевнені учні, які занижують власні можливості; часто допускають ті ж помилки, оскільки рідко аналізують виконані раніше завдання, позитивні результати в учбовій діяльності пояснюють випадковими обставинами і зазвичай після успіху залишають рівень домагань без змін або знижують його; дуже обережні у виборі завдань, надають перевагу надто легким завданням, спрямовані на уникнення невдач, не вміють планувати власну діяльність для досягнення поставлених цілей.

Дослідженням встановлено, що завищений чи занижений рівні проявляє половина підлітків. Впродовж підліткового віку спостерігається тенденція до заниження учнями рівня домагань при виконанні завдань у зв'язку з поступовим зниженням їх самооцінки та зростанням складності навчального матеріалу. Доведено, що рівень домагань підлітків є різним щодо шкільних предметів і визначається їх складністю та важливістю для учнів: рівень домагань є тим вищим, чим легший предмет.

3. Психологічними чинниками прояву рівня домагань підлітків в учбовій діяльності є їх самооцінка, впевненість у собі, мотивація досягнення успіху, здатність до ризику, пізнавальний мотив учбової діяльності, страх соціальних контактів з учителями та з однолітками, рівень особистісної тривожності, самоповага:

- чим вищою та адекватною є самооцінка підлітків, тим більша у них ймовірність високого рівня домагань;
- упевнений учень обирає завдання на рівні своїх можливостей;

- рівень домагань підлітків обумовлений мотивацією досягнення успіху. Негативний вплив на його розвиток здійснює надто високий і низький рівень мотивації, коли знижується рівень домагань досліджуваних щодо їх можливостей задля отримання бажаного успіху, або спостерігається завищення рівня домагань учнів при незначних їх досягненнях, що виступає виправданням низьких результатів. Негативно на рівень домагань підлітків впливає і надто висока мотивація уникнення невдач, коли знову ж таки знижується їх рівень домагань;
- вибір підлітками завдання певної складності визначається і їх здатністю до ризику: схильність до необдуманого ризику та надмірна обережність учнів підліткового віку провокують вибір надто важких або надто легких завдань.
- обираючи завдання, підлітки керуються одним чи декількома мотивами. Учні, які вказують пізнавальний мотив як один із домінуючих мотивів їх учбової діяльності, висувають вищий рівень домагань, ніж їх однокласники, у яких цей мотив виражений слабше;
- негативно на розвитку досліджуваного феномена відображаються високий рівень особистісної тривожності підлітків та страх соціальних контактів з учителями й однолітками. Результатом виступає занижений щодо реальних можливостей учнів рівень домагань;
- чим вищою є самоповага підлітків, тим складніші цілі вони обирають.

4. Теоретичним підґрунтям формувального експерименту є загальні принципи особистісно-орієнтованого підходу до розвитку учнів підліткового віку; положення про місце і роль рівня домагань у структурі самосвідомості особистості; положення про значущість спілкування підлітків з однолітками для розвитку їх рівня домагань і самооцінки; дослідження про можливість змін виявлених психологічних чинників рівня домагань за відносно короткий проміжок часу активними методами навчання.

Ефективною щодо розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності є модель розвитку зазначеного феномена, на засадах якої розроблена та впроваджена програма психологічного супроводу, що спрямована на надання допомоги підліткам у пізнанні себе, створення умов для формування їх позитивного ставлення до себе та однокласників, відпрацювання навичок позитивної взаємодії учнів у класному колективі, розвиток їх упевненості в собі та адекватної самооцінки, усвідомлення підлітками важливості власних дій для досягнення бажаного результату, вироблення навичок постановки адекватних високих цілей, вміння планувати власну діяльність для реалізації задуманого.

Результатом апробації програми є підтвердження її ефективності щодо впливу актуалізованих чинників на позитивну динаміку розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності, що проявилась у його підвищенні та зростанні адекватності, збільшенні об'єктивності самооцінки і впевненості досліджуваних, зростанні кількості учнів з орієнтацією на досягнення успіху та помірною здатністю до ризику, посиленні пізнавального мотиву учбової діяльності, зниженні особистісної тривожності та страхів соціального контакту з учителями та з однолітками.

Розроблені за результатами теоретичного та експериментального дослідження методичні рекомендації, адресовані батькам, учителям та шкільним психологам, сприятимуть розвитку та утриманню адекватного рівня домагань підлітків в учбовій діяльності.

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми та відкриває перспективи подальшої дослідницької роботи щодо глибшого вивчення

чинників, що зумовлюють неадекватний рівень домагань в учбовій діяльності підлітків загальноосвітніх та спеціалізованих шкіл, а також гендерних відмінностей у розвитку феномена.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних фахових виданнях:

1. Лабінська С.М. Співвідношення рівня довіри до себе та рівня домагань як адаптивний механізм реалізації творчої особистості / С.М. Лабінська, С.О. Ставицька // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологія: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. - № 6 (30). – Ч. II. – С. 67 – 72.
2. Лабінська С.М. Мотиви навчальної діяльності підлітків і рівень їхніх домагань / С.М. Лабінська // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. VII, част. 6. – К., 2005. – С. 192 – 201.
3. Лабінська С.М. Вплив мотивації учіння на становлення рівня домагань підлітків у навчальній діяльності / С.М. Лабінська, О.О. Мізерна // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2006. – Вип. 17. – С. 79 – 92.
4. Лабінська С.М. Самооцінка як фактор формування рівня домагань підлітків / С.М. Лабінська // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. - № 12 (37). – С. 97 – 101.
5. Лабінська С.М. Ситуація успіху чи невдачі як один із чинників формування рівня домагань підлітків / С.М. Лабінська // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць. Том X. Випуск 3 / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Главник, 2008. – С. 370 – 376.
6. Лабінська С.М. Упевненість як психологічний чинник розвитку самооцінки та рівня домагань підлітків / С.М. Лабінська // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. - № 26 (50). – С. 286 – 291.
7. Лабінська С.М. Подолання тривожності як один із шляхів підвищення рівня домагань підлітка / С.М. Лабінська // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. XI, част. 4. – К., 2009. – С. 212 – 218.
8. Лабінська С.М. Шляхи підвищення рівня домагань підлітків у навчальному процесі / С.М. Лабінська // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 16. - Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – С. 656 – 665.

Статті у зарубіжних фахових виданнях:

9. Лабинская С.Н. Воздействие на самооценку и мотивацию подростков как факторы формирования их уровня притязаний / С.Н. Лабинская // Проблемы современной науки: сборник научных трудов: выпуск 11. Часть 1. – Ставрополь: Логос, 2014. – С. 31 – 37.
10. Лабінська С.М. Дослідження психологічних чинників розвитку рівня домагань особистості у психологічній науці / С.М. Лабінська // International scientific periodical

journal "THE UNITY OF SCIENCE" / publishing office Friedrichstrabe 10, The European Association of pedagogues and psychologists Science, Vienna, 2016. – P. 43 – 46.

Матеріали наукових конференцій та статті в інших наукових виданнях:

11. Лабінська С.М. Особливості мотивації навчальної діяльності підлітків / С.М. Лабінська, О.О. Мізерна // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 25 – 27 квітня 2006 р.; У 5-ти т. / Редкол.: Тимошенко І.І. (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во Європейського університету, 2006. – Т. 3. – С. 131 – 134.
12. Лабінська С.М. Аналіз теоретичних підходів до проблеми розвитку рівня домагань підлітків у навчальній діяльності / С.М. Лабінська // Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих науковців 15 – 16 травня 2008 року, м. Рівне. – Рівне: РДГУ, 2008. – С. 130 – 131.
13. Лабінська С.М. Упевненість як психологічний чинник розвитку рівня домагань підлітків / С.М. Лабінська // Тези доповідей учасників Другої Міжнародної науково-практичної конференції «Методологія та технології практичної психології в системі вищої школи». – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова МОН України, Поліграф-центр, 2009. – С. 102 – 104.
14. Лабінська С.М. Дослідження взаємозв'язку рівня домагань та тривожності підлітків / С.М. Лабінська // Актуальні проблеми практичної психології. Збірник наукових праць. Частина І. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2009. – С. 668 – 674.
15. Лабінська С.М. Тривожність та рівень домагань підлітків / С.М. Лабінська, С.О. Ставицька // Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців 13 – 14 травня 2009 року, м. Рівне. – Рівне: РВВ РДГУ, 2009. – С. 129.
16. Лабінська С.М. Підтримання інтересу до навчання як засіб впливу на рівень домагань підлітків в учбовій діяльності / С.М. Лабінська // Психологічні проблеми сучасності: Тези VII науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. Львів, 15 – 17 квітня 2010 року. – Львів, 2010. – С. 14 – 16.
17. Лабінська С.М. Сім'я як чинник розвитку рівня домагань та самооцінки підлітків / С.М. Лабінська // Актуальні проблеми практичної психології. Збірник наукових праць. Частина І. – Херсон, ПП Вишемирський В.С., 2010 р. – С. 229 – 231.
18. Лабінська С.М. Розвиток рівня домагань підлітків залежно від типу сімейних відносин / С.М. Лабінська // Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції студентів, педагогів, психологів та молодих науковців. Частина 1. Психолого-педагогічний напрям. – Рівне: РВВ РДГУ. – 2010. – С. 176.

АНОТАЦІЇ

Лабінська С. М. Психологічні чинники розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2016.

Дисертація присвячена проблемі психологічних чинників розвитку рівня домагань

підлітків в учбовій діяльності. У роботі визначено теоретичні підходи до вивчення феномена рівня домагань та його чинників, визначено сутність поняття «рівень домагань підлітків в учбовій діяльності», обґрунтовано критерії (здатність висувати мету у відповідності з власними можливостями; вміння враховувати попередні досягнення при постановці нової мети; здатність проявляти поміркований ризик і докладати зусиль для реалізації запланованого) та визначені рівні (адекватний, завищений, занижений) домагань підлітків в учбовій діяльності.

Виявлено психологічні чинники (самооцінка, впевненість у собі, мотивація досягнення успіху, здатність до ризику, пізнавальний мотив учбової діяльності, страх соціальних контактів з учителями та з однолітками, рівень особистісної тривожності, самоповага), які найсуттєвіше впливають на зазначений феномен.

Створено модель розвитку адекватного рівня домагань підлітків, на основі якої обґрунтовано, розроблено, апробовано та доведено ефективність програми «Психологічного супроводу розвитку адекватного рівня домагань підлітків в учбовій діяльності». Сформульовано рекомендації для батьків, учителів і шкільних психологів, спрямовані на розвиток феномена та його психологічних чинників.

Ключові слова: підліток, рівень домагань, критерії рівня домагань, учбова діяльність, досягнення, психологічні чинники розвитку рівня домагань.

Лабинская С. М. Психологические факторы развития уровня притязаний подростков в учебной деятельности. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2016.

Диссертация содержит результаты исследования проблемы психологических факторов развития уровня притязаний подростков в учебной деятельности. В работе представлен анализ теоретических подходов к изучению проблемы уровня притязаний и его факторов, определены содержание и сущность понятия «уровень притязаний подростков в учебной деятельности», обоснованы критерии (способность выдвигать цель в соответствии с собственными возможностями, умение учитывать достигнутые результаты учебной деятельности в постановке новых целей, способность к умеренному риску для реализации запланированного) и определены уровни (адекватный, завышенный, заниженный) притязаний подростков в учебной деятельности.

В ходе эмпирического исследования выявлено преобладание завышенного и заниженного уровня притязаний подростков. Тенденция к выдвиганию более низких целей повышается с возрастом учащихся. Определен уровень притязаний подростков при изучении разных по степени трудности школьных предметов. Установлено, что легкие предметы способствуют выдвиганию подростками более высоких целей учебной деятельности.

Выявлены психологические факторы (самооценка, уверенность в себе, мотивация достижение успеха, способность к риску, познавательный мотив учебной деятельности, страх социальных контактов с учителями и сверстниками, уровень личностной тревожности, самоуважение), которые существенным образом влияют на развитие адекватного уровня притязаний подростков в учебной деятельности.

Создана модель развития адекватного уровня притязаний подростков, на основе которой обоснована, разработана, апробирована и доказана эффективность программы

«Психологического сопровождения развития адекватного уровня притязаний подростков в учебной деятельности». Реализация программы предусматривает осуществление работы не только с подростками, но и с их учителями, родителями, школьными психологами. Предложены методические рекомендации для родителей, учителей, школьных психологов, направленные на развитие адекватного уровня притязаний подростков в учебной деятельности и его психологических факторов.

Ключевые слова: подросток, уровень притязаний, критерии уровня притязаний, учебная деятельность, достижения, психологические факторы развития уровня притязаний.

Labinska S. M. Psychological factors of the development of adolescents' level of aspirations in educational activity. – Manuscript.

A dissertation for the candidate degree in psychological sciences, specialty 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology. – National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov, Kyiv, 2016.

The dissertation is devoted to the problem of psychological factors of the development of adolescents' level of aspirations in educational activity. In the work the theoretical approaches to the study of the phenomenon and its factors are defined, the criteria of adolescents' level of aspirations in educational activity are substantiated (the ability to pull out the aim according to own capabilities, the ability to take into account the previous results of educational activity in setting new goals, the ability to take moderate risks to fulfil the intention) and the levels of aspirations (adequate, too high, too low) are determined.

The psychological factors (self-esteem, confidence, motivation to success, the ability to take risks, cognitive motive of educational activity, fears of contact with teachers and peers, level of personal anxiety, self-respect) which have the most significant impact on the phenomenon are determined.

It is made a structural model of the development of an adequate level of aspirations of adolescents, on the basis of which a programme of “The psychological support of the development of adolescents' adequate level of aspirations in educational activity” is substantiated, developed and approved. The effectiveness of the programme is proved. There were formed the recommendations for parents, teachers and school psychologists directed to the development of the phenomenon and its psychological factors.

Key words: adolescent, level of aspirations, criteria of level of aspirations, educational activity, achievements, psychological factors of the development of level of aspirations.